

Yeni Taş Çağı'na Açılan Pencere

Çatalhöyük

Bundan 9000 yıl önce Çatalhöyük, hareket dolu bir yerdi. Çatalhöyük sakinleri, tahıl öğütmek, ekmek pişirmek, avladıkları hayvanları yenmeye hazır hale getirmek, kumaş ve sepet dokumak, obsidyenden aletler ve silahlar yapmak gibi işlerle uğraşırlardı. Bu tür günlük etkinliklerin çoğu evlerin çatısında gerçekleşirdi. Kerpiçten yaptıkları evlerine bildiğimiz kapıdan değil, çatılardaki deliklerden girerlerdi. Evlerin arasında sokaklar yoktu ve insanlar çatıdan çatıya dolaşırlardı...

İnsan, tarihöncesi dönemlerde yiyeceklerini yalnızca avlar ya da yaşadığı ortamdan toplardı. Avcı-toplayıcı adı verilen bu yaşam biçimi, zaman içinde yerini "üretken" bir yaşama bıraktı. Avcılığın yerini hayvancılık, toplayıcılığın yeriniyse tarım aldı. Başka bir deyişle insan, kendi besinini kendi üretmeye başladı. Yaklaşık

olarak bu dönemin başlarında dünyada birtakım iklim değişiklikleri olmuştu. Bu değişiklikler sonucunda daha ılıman bir iklim ve günümüzdekine benzer doğal koşullar oluştu. Bu da insanın üretkenliğe geçişini kolaylaştırdı. Ancak dünyanın çeşitli yerlerindeki insan toplulukları, bu aşamaya farklı zamanlarda

Höyük Nedir?

Höyük, bir yerde uzun süreli yerleşim sonucunda, yığıntıların üst üste birikmesiyle oluşan yassı biçimli yapay tepelerdir. Ortadoğu'da çok eski zamanlardan beri kerpiç, yapı malzemesi olarak kullanılırdı. Ancak, kerpiç dayanıksız bir malzeme olduğundan, zarar gören kerpiç evlerin sık sık onarılması ya da yeniden yapılması gerekirdi. Yeni yapı alanları elde etmek için de, yığıntıların üstü toprak ve kumla doldurulurdu. Böylece zaman içinde höyükler oluşurdu. Bir höyükte yerleşim katları, genellikle en eskisi en altta, en yenisi en üstte olacak biçimde sıralanır. Çatalhöyük'teki höyük oluşumunun nasıl gerçekleştiğini gösteren bir canlandırmayı http://www.smm.org/catal/activities/mound_formation adresinden izleyebilirsiniz.

ulaştılar. Arkeolojik bulgular, bu dönemde, bugünkü uygarlığın temeli olan ve insanlık tarihinde devrim olarak nitelendirilebilecek birçok gelişme olduğuna işaret ediyor. Günümüzden yaklaşık 9000 - 10.000 yıl öncesine denk düşen bu dönem, pek çok değişikliği de beraberinde getirdi ve insanlar daha farklı bir biçimde yaşamaya başladılar. Öyle ki, beslenmek için av hayvanlarının peşinden göç etmeye ya da tükenen bitkilerin yerine yenilerini aramaya gerek kalmıyordu. Tersine, ekilen tohumların yetişmesini, hayvanların büyümesini uzun süre bir yerde beklemek gerekiyordu. Bunun sonucunda, insanlar göçebe yaşam biçiminden yerleşik yaşama geçtiler. Belirli yerlerde yerleşmeye başladılar; böylece ilk yerleşim birimleri oluştu. Güneşte çamurun

sertleştiğini farkettiler; buna bağlı olarak çamurdan evler yapılmaya başlandı; kilin pişirilmesiyle çanak çömlek üretilir oldu. Tüm bu sözünü

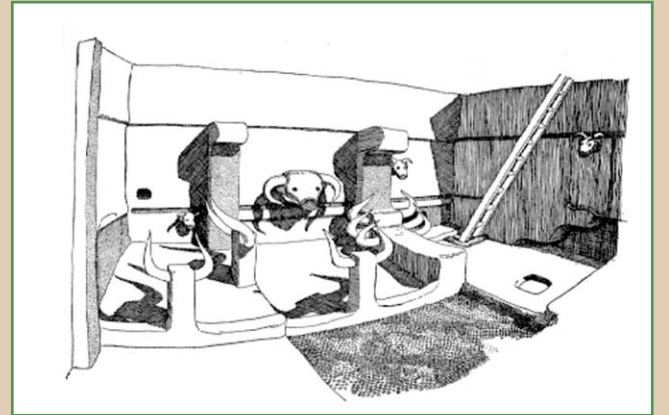
ettiklerimiz, gerçekte Cilalı Taş Çağı ya da Neolitik Çağ olarak da bilinen Yeni Taş Çağı'nın ve o zamanlarda yaşayan insan topluluklarının özellikleri.

Yeni Taş Çağı'ndan Yaşam İzleri

Yeni Taş Çağı'ndaki yaşamın izlerini bugün Anadolu'da ve Yakın Doğu'da görebiliyoruz. Yeni

Taş Çağı'nın Türkiye'deki izlerinden biri, Çatalhöyük'te bulunuyor. Bundan 9000 yıl önce Konya'nın güneyinde, Çumra ilçesi yöresinde bulunan yere Çarşamba çayının yakınlarına bir grup Yeni Taş Çağı insanı yerleşmiş. Bu insanlar burada, bugün Çatalhöyük olarak bilinen bir yerleşim yeri kurmuşlar. Çatalhöyük, adını çatal biçiminde farklı yüksekliklerde iki tepeden oluşmasından alıyor. Doğu tarafındaki tepe, Yeni Taş Çağı'na batıdaki tepe de Kalkolitik Çağ'a

Çatalhöyük buluntuları, Yeni Taş Çağı'nda insanların nasıl yaşadığına ve evlerinin içinde neler bulunduğuna ilişkin ipuçları sağlıyor. Bu ipuçlarından yola çıkarak yapılan çizimler yukarıda gösteriliyor.

(araçların yapımında metalin kullanıldığı dönem) aittir. Çatalhöyük'te yaklaşık 24 futbol sahası büyüklüğündeki bir alanda, 2000 kadar ev bulunur ve sayıları zamanla 8000'e ulaşan insan yaşamış. Bu insanlar, taştan yaptıkları aletleri incelikle parlatırlarmış. Ayrıca tahıl ekerlermiş ve koyunları da evcilleştirmişler. At, sığır ve domuz avlarlar, yabani bitkileri toplarlarmış. Çatalhöyük'te yapılan arkeolojik kazılar, MÖ 7000'li yıllarda burayı dolduran insanların yaşamına ışık tutuyor. Çatalhöyük, "en eski" değil, ama ait olduğu dönemin özelliklerini sergileyen "en büyük" tarımsal yerleşim alanı olarak kabul ediliyor. 25 yıl daha sürmesi planlanan Çatalhöyük kazılarında elde edilen

bulgular sayesinde, Yeni Taş Çağı'nda insanların nasıl bir yaşam sürdüğünü öğreniyoruz.

Çatalhöyük Evleri

Çatalhöyük'te evler kerpiçten yapılmış. Birbiriyle iyice iç içe olan bu evlerin arasında sokak yokmuş ve insanlar çatıların üzerinde yürümüş. Evlere çatıdaki bir delikten içeri uzanan tahta bir merdivenle inilirmiş. Çatıdaki

bu delik, hem pencere hem kapı hem de baca işlevi görürmüş. Havalandırma, yalnızca bu deliklerden gerçekleşiyormuş. Evlerde hava akımı çok azmış. Merdivenin hemen altında ocak bulunuyormuş. Her evde bir ocak bulunduğundan evde yaşayanlar bu ocağın dumanını solumak zorunda kalıyorlarmış. Dahası,

Çatalhöyük'ün Gizemleri

Çömlekler

Anadolu'nun en eski çömlekleri, Çatalhöyük'te bulunmuş. Bunlar ateşte pişirilmiş, üzerinde boya bulunmayan ve basit bir "çanta" biçimi verilmiş seramikler. Araştırmacılara göre çömlekler, evlerin dışındaki kapalı fırınlarda pişiriliyordu. Ancak araştırmacılar, bu fırınların Çatalhöyüklülerce mi keşfedildiğini, yoksa yerleşim yerinin başlangıcından bu yana mı kullanıldığını bilmiyorlar.

İnsan Kemikleri

Çatalhöyük'te ölümler, evlerin içinde, sekilerin altına gömülmüş. Kazılar sırasında elde edilen bulgular, sekilerin altındaki gömü çukurlarının tekrar tekrar kullanıldığını gösteriyor. (Örneğin bu fotoğrafta, böyle bir sekinin altındaki dört çukurda bulunan 12 gömüden biri görülmüş.) Gömü, çukura yerleştirildikten sonra, çukur kille dolduruluyor ve sıvayla örtülüyordu. Bu çukura bir gömü daha eklemek zamanı geldiğindeyse

açılıp temizleniyor; önceki gömü kenara çekilerek yenisine yer açılıyordu. Sıkı sıkıya kumaş ya da sazdan döşekle sarılmış yeni gömü çukura yerleştirildikten sonra, çukur yeniden kille doldurulup üzeri sıvanıyordu. Araştırmacılar, yetişkinlerin çoğunun mezar armağanlarının olmadığını; bebeklerin ve çocuklarınsa taş, denizkabukları ya da mercanlardan yapılmış boncuklarla birlikte gömüldüğünü ortaya çıkarmışlar. Peki ama, Çatalhöyüklüler ölümlerini neden evlerinin altına gömüyorlardı?

Obsidiyen

Çatalhöyük'te, kesme araçlarının ve silahların keskin uçlarının yapımında obsidiyen kullanılıyordu. (Yontma taş aletlerin yapımında en çok kullanılan malzeme olmasına karşın, obsidiyen bir taş türü değil! Obsidiyen, doğal bir tür yanardağ camı. Çatalhöyük'keyse, yakınlardaki Hasan Dağı gibi kaynaklardan getirildiği sanılıyor.) Taştan yontulmuş aletler kaba ve ilkel görünse de, obsidiyenden bir

bıçağın tiptaki kullanılan neşterlerden daha keskin olduğunu da belirtelim! Çünkü camın yapısı, taştaki olduğu gibi çeşitli mineral

parçacıklarından değil, büyük ölçüde silisyum dioksitten oluşur. Obsidiyen kırıldığı zaman, yalnızca bir silisyum dioksit molekülü kalınlığında bir kenar oluşturabilir.

Hayvan Kemikleri

Çatalhöyükte bulunan hayvan kemiklerinin incelenmesi büyük önem taşıyor. Çünkü, burada yaşayanlar, koyun, keçi, domuz ve sığırları ilk evcilleştiren insan topluluklarından biriydi. Çatalhöyük sakinleri, vahşi sığırları, bizonları, vahşi atları,

geyikleri ve çok çeşitli kuşları da eti için avlıyorlardı. Çatalhöyük sanatında, leopar, boğa ve geyik gibi hayvanların resimleri ve heykelleri de önemli yer tutuyordu. Araştırmacılar, Çatalhöyük'teki kazılarda tüm bu hayvanların kemik kalıntılarını ortaya çıkarmışlar. Ancak, sanat eserlerinde leopar derisi giyen insan resimlerine sık rastlanmasına karşın, kazılarda, insanların gerçekten leopar derisi giymiş olduklarını gösteren bulgulara, yani leopar kemiklerine rastlanmamış. Araştırmacıların aklını kurcalayan bir başka soruysa, insanların koyun, keçi ve sığırları nasıl evcilleştirmiş oldukları.

Heykelcikler

Çatalhöyük sakinleri, kilden ya da taştan çok çeşitli heykelcikler yapıyorlardı. Bu heykelciklerin bazıları kaba bir biçimde yapılmış hayvanlar; bazılarıysa daha incelikli bir biçimde yapılmış insan heykelcikleriydi. Kazılarda çok sayıda kadın ve erkek heykelcikleri bulunmuş. Kadın heykelciklerinden kimi çok tombul biçimlerde, kimileriye doğum yaparken betimlenmiş. Kazılarda, bölgede yaşayan insanların kediye evcilleştirmiş

duvarlardaki sıvalar da kurumla kaplanıyormuş. Bu kurum, insanların soluduğu havayı kirletiyormuş. Üstelik, bölgede kışlar çok soğuk geçtiği için, insanlar kışın zamanlarının büyük çoğunluğunu evde geçirmek zorunda kalıyorlarmış.

Dikdörtgen biçiminde yapılan Çatalhöyük evleri çoğunlukla bir ana, bir-iki yan odadan oluşuyordu. Ana oda yemek pişirme, yeme, uyuma ve birçok başka etkinlikler için; öteki odalarsa depo olarak kullanılıyordu. Diğer odalara, ancak sürünerek geçilebilen açıklıklardan giriliyordu. Ana odada, duvarların önünde, "seki" adı verilen sedir benzeri yapılar bulurdu. Sekilerin üzerinde oturulur ve uyunurdu. Sekiler de tıpkı duvarlar gibi kireçle sıvanırdı ve üstlerine hasır ya da kilim gibi örtüler konulurdu. Çatalhöyüklüler ölümlerini, bu sekilerin altına gömerlerdi. Ölümler, dizleri çenelerine değecek biçimde bir sepetin içine konularak gömülürdü. Araştırmacılar, bu

geleneğin atalara bağlılıkla ilgili olacağını düşünüyorlar. Her bir ev, yalnızca sekiz kişinin uyumasına olanak verecek büyüklükteydi. Zaten ailelerin bundan daha büyük olmadığı da

olduklarına işaret eden hiçbir bulguya rastlanmamış. Ancak, kimi heykelticikler, kediye benzer hayvanlara sarılmış kadınları betimliyor. Araştırmacılar, bu heykelticiklerin simgesel anlamlar taşıyıp taşımadığını bilmiyorlar. Heykelticiklerin, belli kişileri betimleyip olabileceği de düşünülüyor.

İşlenmiş Kemikler

çömlek ve taş alet yapımında kullanılan kemik aletler de bulunmuş.

Taş Aletler

Yeni Taş Çağı'nda kemik, çeşitli aletlerin yapımında kullanılan önemli bir malzemeydi. Çatalhöyük'te, çok miktarda işlenmiş kemik bulunmuş. Kemikten dikiş iğneleri, yüzük ve kolye ucu gibi süs eşyalarının yanı sıra,

Çatalhöyük'te kimileri yontulup kırılarak, kimileri de dövülüp aşındırılarak ya da kırılarak biçimlendirilmiş birçok taş alet bulunmuş. Süs eşyaları ve obsidiyen aynalar da dövülerek biçimlendirilmiş taş buluntular arasında. Zaten, Yeni Taş Çağı adını, bu dönemde kullanılan taş işleme teknolojisinden alıyor. Daha önceki dönemde, yani Eski Taş Çağı'nda insanlar, taşla yontarak biçim veriyorlarmış. Yeni Taş Çağı'nda, dövülüp aşındırılarak biçimlendirilmiş ve parlatılmış taş aletler de kullanmaya başlamışlar.

Duvar Resimleri

Çatalhöyük evlerinin duvarlarındaki resimler, yapıların duvar resimleriyle süslenmesinin en eski örneklerini oluşturuyor. Bunların konuları da çok çeşitli. Hayvanlar, avcılar, geometrik biçimler ve manzara resimleri

gibi. Buluntulardan, büyük hayvanların çevresini sarmış insan figürlerinin çok sevilen bir dekor olduğu anlaşıyor. Fotoğraftaki duvar resminde de, çok büyük boyutlarda çizilmiş hayvanlar ve çevrelerini sarmış küçük insan figürleri görülüyor. Resimdeki hayvanların, hepsinin de büyük ve insanlara zarar verebilecek kadar güçlü canlılar olan boğa, ayı ve yabandomuzu gibi hayvanlar olduğu belirlenmiş. İnsanların hayvanlarla nasıl etkileştiğine dikkat edin: hayvanların kuyruklarını ve dillerini çeken ve sırtlarına atlayan insanlar resmedilmiş. Gerçekte bu eylemlerin birçoğu, bu hayvanlarla hiç yapılamayacak şeyler. Araştırmacılar, bu resimlerin anlamlarını ve neden yapıldıklarını ortaya çıkarmaya çalışıyorlar. Bu resim, süsleme amacıyla mı yapılmıştı? Simgesel bir anlamı var mıydı? Çatalhöyük'teki her bir duvar resmi, böyle bir gizeme sahip.

Bu Duvar Resminde Ne Görüyorsunuz?

1960'lı yıllardaki kazılarda ortaya çıkarılan bu duvar resmi, Çatalhöyük'teki bir evin duvarını süslüyordu. Arkeologlar, bu resmin Çatalhöyük evlerini ve uzaktan görünen Hasan Dağını betimlediğini düşünmüşlerdi. Bugün araştırmacılar, resmin üst bölümündeki şeklin, Çatalhöyük'teki öteki duvar resimlerinde sık rastlanan leopar derisi desenine de benzediğine dikkat çekiyorlar.

araştırmacıların saptamaları arasında. Duvarların sık sık kireçle sıvandığına ilişkin bulgular var. Öyle ki bazı evlerin iç duvarlarında 200 kat sıva bulunduğu belirlenmiş. Bu sıvaların üzerine genellikle boğa, geyik, leopar, akbaba ve insanı konu alan resimler yapıldı ve heykeller yerleştirildi.

Çatalhöyük Kazıları

Bugüne kadar, Çatalhöyük'teki kazılarda, yerleşim yerinin yalnızca % 4'ü ortaya çıkarılmış. Araştırmacılar, her biri öncelerinin üzerine yapılmış, üst üste yığılarak 20 metre yüksekliğinde bir höyük oluşturan 18 ayrı yerleşim katı keşfetmişler. Çatalhöyük, 12 hektarlık bir alana yayılan ve 8.000 – 10.000 kişilik bir insan topluluğuna evsahipliği yapan büyük bir köydü. 1200 yıl boyunca da büyük kalabalıklara ev sahipliği yaptı. Höyüğü, 1958 yılında, İngiliz arkeolog James Mellaart keşfetti. 1961 – 1965 yıllarında burada yapılan kazılar, arkeoloji dünyasında büyük bir heyecan dalgası yaratmıştı. İlk bulguların yorumlanması sonucu araştırmacılar, Çatalhöyük'ün önemli bir dinsel merkez ve ileri bir tarım kültürüne sahip bir kent olduğu sonucuna varmışlardı. Ancak, günümüzde yürütülen kazılarda çalışan uzmanlar, yerleşim yerindeki günlük yaşama ilişkin ipuçlarını, toplumsal ve ekonomik ilişkileri ortaya çıkardıkça, Çatalhöyük'ü yeniden anlamaya başlıyoruz. Örneğin, yeni bulgular,

buranın bir kent ya da bir kasaba değil; nüfusu, belki de kimi çağdaş kentlerin nüfusunu bile aşan, çok büyük bir köy olduğunu gösteriyor. Ancak yine de bu kalabalık insan topluluğunu buraya getirerek onları birleştiren şeyin ne olduğu henüz bilinmiyor. 1993 yılında, Cambridge Üniversitesi'nden Ian Hodder başkanlığında kazılar yeniden başlatıldı ve çeşitli ülkelerden uzmanların bulunduğu geniş bir araştırma ekibiyle bugün de sürdürülüyor. Araştırmacıların en büyük hedefi, Çatalhöyük'ün gizemlerini çözerek, binlerce yıl önce burayı dolduran insan topluluklarının yaşantısını gün ışığına çıkarmak.

Çatalhöyük'te Bilimin Binbir Yüzü

Arkeolojik araştırmalarda birçok farklı araştırma alanından uzmanlar, bulguların incelenip yorumlanmasına katkıda bulunuyorlar. Bu durum, Çatalhöyük kazıları için de söz konusu. Mikromorfoloji (canlıların yapısını mikroskop altında inceleyen bilim dalı) konusunda çalışan uzmanlar, o dönemde yaşayan insanların evlerin içinde ne gibi etkinliklerde bulunduğunu anlamaya çalışıyorlar. Yemek, evin neresinde pişiyordu? Yiyecekler nerede depolanıyordu? Evin içinde taş aletlerin üretimi yapılıyor muydu? Bu soruların yanıtlarını bulmak zor; çünkü Çatalhöyük sakinleri evlerini çok temiz tutan insanlardı. Mikromorfologlar, duvarlardaki ve yerdeki sıvaları mikroskop altında inceleyerek ipuçları bulmaya çalışıyorlar. Bir başka araştırmacı grubu da tarihöncesi dönemlerdeki çevre koşullarının nasıl olduğunu bulmaya çalışıyor.

8000 – 10.000 yıl önce Çatalhöyük ve çevresinde doğa koşulları nasıldı? Hangi

Heykelciğin Sırrı

Arkeologlar, bu oturan kadın heykelciğini, 1960'lı yıllarda Çatalhöyük'teki evlerden birinin tahıl saklama bölümünü kazırlarken bulmuşlar. Heykelciğin tahıl saklama bölümünde bulunması, bereket kavramıyla bir ilişkisinin olabileceğini gösteriyor. Ancak, araştırmacıların elinde buna ilişkin kesin kanıtlar yok. Araştırmacılar, Çatalhöyük'te heykelciklerin, çok farklı amaçlarla yapılmış olabileceğini düşünüyorlar. Ancak, bu heykelciklerin simgesel anlamlarının ne olduğu ya da ne kadar önemli olduğu

bilinmiyor. Kimi araştırmacılar, Taş çağlarında yaşayan insan topluluklarının, büyük Ana Tanrıça'ya tapıldığını öne sürüyorlar. Çatalhöyük'te bulunan oturan kadın heykelciğinin de bunun kanıtlarından biri olduğunu düşünüyorlar. Birçok arkeologsa bu konuya kuşkuyla bakıyor.

Kil Toplar Her Yerde!

Çatalhöyük kazılarında, bulunan bu kil topının ne işe yaradığı bilinmiyor. Bu kil toplardan öyle çok bulunmuş ki, araştırmacılar, höyükte yüzbinlerce kil top bulunduğunu tahmin ediyorlar. Toplar, genellikle küllerin arasında bulunduğu için, araştırmacılar bunların ateşte ısıtılarak yemek pişirmede kullanılıyor olabileceğini düşünüyorlar. Kimi topların üzerinde işaretler bulunduğu görülmüş. Belki de sayı saymada ya da değiş - tokuşta kullanılıyorlardı.

hayvanlar ve bitkiler yaşırdı? Bu gibi soruların yanıtlarını bulmak için uzmanlar, Konya ve Çatalhöyük çevresindeki tortullardan örnekler alarak tarihöncesi çevre koşullarını anlamaya çalışıyorlar.

Paleobotanik ya da "tarihöncesi bitkibilim" diyebileceğimiz bilim dalından uzmanlar da Çatalhöyük'teki insanların hangi bitkileri kullandıklarını araştırıyorlar. Bunun için toprak örneklerini suya bırakıyorlar. Böylece ağır olan toprak tanecikleri çöküyor ve daha hafif olan bitki parçacıkları suyun yüzeyinde yüzüyor. Bu bitki parçacıkları kimi zaman geçmişe ışık tutuyor.

Zooarkeoloji ya da "arkeolojik hayvanbilim" olarak adlandırabileceğimiz bilim dalından uzmanlar da hayvan kemiklerini inceliyorlar. Bunun sonucunda hangi hayvanların besin olarak tüketildiği ya da hangilerinin kemiklerinden alet yapıldığı gibi bilgiler elde edecekler. Ancak onlar temel olarak, Çatalhöyük'ün hayvanların evcilleştirilmesinde rolleri olup olmadığını öğrenmeye çalışıyorlar.

Çatalhöyük Kazıları, Uygarlığın Geçmişine Işık Tutuyor

Arkeologlar, burada yaşamış insan topluluklarının günlük yaşamları, kullandıkları teknolojiler, toplumsal yapıları ve inançlarının anlaşılmasına yarayacak bulguları gün ışığına çıkarıyorlar. Henüz, yanıtlanmayı bekleyen pek çok soru var. Ölülerini neden evlerin döşemelerinin altına gömüyorlardı? Evlerin duvarlarına birbirinin üzerine sürekli olarak çizdikleri duvar resimlerinin anlamı neydi? Binlerce insanın, gezginliği ve avcı-

Ankara'daki Anadolu Medeniyetleri Müzesi'nde Çatalhöyük buluntularına ayrılmış bir bölüm yer alıyor.

toplayıcı yaşamlarını bırakarak birbirine yapışık ve yalnızca çatıdan girilebilen evleri yaparak bu yerleşim yerinde toplanmalarının nedeni neydi? Dünyanın çeşitli yerlerinde insanların toplanarak kasabaları ve kentleri oluşturmalarının ve bugünkü uygarlığın temelini atmalarının nedeni neydi? 20. yüzyılın başlarında, arkeologlar bu sorunun yanıtını bulduklarını düşündüler: Tarımın doğuşu, ilk çiftçilerin, yerleşik bir yaşam biçimini benimseyerek ekinlerinin ve hayvanlarının yanında kalmasını gerektiriyordu. İlk yerleşim yerleri de bu nedenle kurulmuştu. Ancak, Çatalhöyük'te ve Yakın Doğu'nun başka arkeolojik alanlarında yapılan kazılarda elde edilen bulgular, bu açıklamanın yeterli olmadığını gözler önüne serdi. Bazı araştırmacılar, atalarımızın yerleşik yaşama geçişinde, (örneğin, tarımın doğuşundan önce gerçekleşen ortak bir kültür devrimi gibi) başka etkenlerin de rol oynadığını düşünüyorlar.

• • • • • Zuhal Özer - Aslı Zülâl

Kaynaklar

Michael Balter, "Why settle down? The mystery of communities". Science, 20 Kasım 1998.
Ian Hodder, "Women and men at Çatalhöyük". Scientific American, Ocak 2004.
<http://www.archaeology.org/9803/abstracts/catal.html>
<http://catal.arch.cam.ac.uk/catal.html>
<http://www.smm.org/catal>